

UOT 800.2

ƏSKİ AZƏRBAYCAN MƏTNLƏRİNDƏ ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FƏRQLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

RZAYEV ƏLİ İTTİFAQ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti,

alirza_200@mail.ru

Açar sözlər: əski əlifba, ərəb dili, fars dili, Azərbaycan dili.

Mənşəyinə görə Azərbaycan dilindəki sözlər iki qrupa bölünür: bunlardan biri əsl Azərbaycan sözləri, digəri isə alınma sözlərdir ki, digər xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə keçmişdir.

Məlumdur ki, islam dininin bölgəyə gəlməsindən sonra Əməvi və Abbasi xilafəti dövründə bölgədə başlanılan istilalar ərəb mədəniyyəti ilə yanaşı, yerli xalqların əlifbasına da təsir göstərdi. Belə ki, 1929 -cu ilə qədər Azərbaycanda ərəb əlifbasından ibarət olan qrafikadan istifadə olunmağa başladı. 1923-cü ildə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra öz cümhuriyyət dönməsinə ayaq açan Türkiyə Cümhuriyyəti ilk olaraq “Hərflər inqilabı” etməklə, əski əlifbadan imtina edərək, beynəlxalq əlifba sayılan latın qrafikasına keçdi. 1929-cu ilə qədər isə Azərbaycanda hələ də ərəb və fars əlifbasından ibarət olan əski əlifba-dan istifadə olunurdu.

Şübhəsiz ki, bu uzun illər ərzində Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars sözləri də dilimizdə istifadə olunurdu. Bir çox ərəb mənşəli sözlər dəyişikliyə uğrayaraq, fars və Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdi. Artıq bu kimi sözlərin mənşəyini ayırd etmək çətinlik törətdiyinə görə ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməyən insanlar öz ana dillərində istifadə etdikləri sözlərin imlasında səhvə yol verirdilər. Nəticədə, yazılmış söz və ifadələr nəzərdə tutulduğundan fərqli anlaşılır, yanlış tələffüz olunurdu.

Buna misal olaraq dilimizdə istifadə olunan “*surət*” (*üz, sifət*) sözünü göstərmək mümkündür. Burada sözün mənşəyini anlamaq və əski əlifbada yazmağın ərəb dilini bilməyən insan üçün çətinlik törətməyi qaçılmazdır. Belə ki, əski əlifbada istifadə olunan üç “**S**” hərfinin hansı ilə yazılacağı şübhə yaradacaqdır. Məlumdur ki, “**sin**”, “**se**”, “**sad**” hərflərinin hər biri əski əlifbada istifadə olunur və Azərbaycan dilində hər üçü “**s**” səsini ifadə edir. Lakin ərəb mənşəli olan “**surət**” sözü “**sad**” hərfi ilə yazılmalı olduğundan digər iki hərflə yazıldıqda yanlışlıq törənir və hətta sözün mənası dəyişə bilər. Belə ki, Surət sözünü “**sad**” ilə deyil, “**sin**” ilə yazıldıqda “**surət**” (Qurani Kərimdə fəsillərin adı) olaraq anlaşıla bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çətinliklərə rəğmən dilimizə keçən ərəb və fars sözlərinin əski əlifbada düzgün yazılışını təmin etmək üçün bir neçə xüsusiyyətə diqqət edilməlidir.

Belə ki, fars dilindən dilimizə keçən sözlər ərəb dilindən keçən sözlərə nisbətən yumşaq və incə tələffüz olunduğundan ərəb əlifbasının incə hərfləri ilə yazılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əski əlifbada da yer alan “**se**”, “**ha**”, “**ta**”, “**za**”, “**zad**”, “**zal**”, “**qaf**” hərfləri fars əlifbasının hərflərindən deyil. ح – ط – ظ – ض – ذ – ق

Fars dilində isə “**sin**”, “**te**”, “**ze**”, “**ğayn**” hərfləri yumşaq tələffüzlə istifadə olunur.

“**se**” (ث) hərfi ilə işlənən sözlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir və Azərbaycan dilinə keçmiş həmin sözlər də əski yazıda mütləq eynilə “**se**” hərfi ilə yazılmalıdır.

Məsələn:

sabit , Samin , sərvət, Sürəyya, savab və s..

ثامن ثروت ثريا ثواب ثابت

Ərəb mənşəli sözlərdə yazılan hərfərdən biri də (ح) “**ha**” hərfidir. Məlumdur ki, əski əlifbada “**ha**” dan əlavə, digər bir “**he**” hərfi də var ki, dilimizdə olan alınma sözləri yazarkən və ya yazılmış mətni oxuyarkən hansı “**h**” hərfindən istifadə olunmasının lazım olduğu bilinmir. Bir qayda olaraq bilinməlidir ki, “**ha**” hərfi ilə yazılmış olan əksər sözlər fars deyil, ərəb mənşəlidir. Buna misal olaraq aşağıdakı ərəb mənşəli sözləri göstərə bilərik.

Hüseyn, Həsən, Məhəbbət, Həbib və s.

Əlbəttə ki, ərəb dilində bu hərfi tələffüz edərkən boğaz tamamilə açıq olduğunda səs telləri sıxışdırılaraq qırtlaqdan çıxarılır. Lakin Azərbaycan dilinə keçmiş həmin sözlər öz yazılış qaydasını qoruyub saxlamaqla yanaşı, adi qaydada tələffüz edilir.

Əski əlifba ilə yazılmış mətnlərdə o qədər tez-tez rast gəlinməyən hərfərdən biri də ذ “**zal**” hərfidir. **Zal** hərfi əsasən mənşəcə ərəb dilinə xas olan sözlərdə istifadə olunur. Bununla yanaşı, həmin sözlərin tələffüzü də digər “**z**” hərfələrindən qəti şəkildə fərqlənir. Zal hərfi ağ ciyərdən çıxıb səs tellərini titrədərək boğaz və oradan da ağıza gələn havanın ağızdan çıxışı əsnasında dilin üst üç hissəsini dişə sıxışdırılaraq çıxarılan bir səsdür. Buna “**pəltək z**” da deyilir. Dilimizdə ərəb dilindən keçmiş **Zal** hərfi ilə yazılmış və yazılması lazım olan sözlər var:

Zakir, zikr, zat, zirvə, zəlil, zövq, zəhin.

Dilimizə keçmiş mənşəcə ərəb dilindən olan sözlərdə istifadə olunan hərfərdən biri də (ص) “**sad**” hərfidir. Sad hərfi əlifbada olan digər “**s**” səslərindən fərqli olaraq dilin orta hissəsinin üst damağa doğru yapışmasıyla çıxan dolğun bir səsdür.

sahib, sadıq, Sənubər, sidq, sədaqət.

Bundan əlavə, **zad, za, ayn** hərfələri də ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunur və mənşəcə ərəb dilinə aiddir. **Zad** hərfi ilə əski əlifbaya keçən “*Ramazan*” kəlməsini də misal gətirmək mümkündür. Bura da bir faktı qeyd edək ki, **zad** hərfi ərəb dilində “**dad**” kimi tələffüz olunmasına baxmayaraq, dilimizdə **z** səsini verir. Məsələn, bizim “*Ramazan ayı*” kimi tələffüz etdiyimiz, mənşəcə ərəb sözü olan bu ifadə ərəblərdə “*Ramadan*” kimi tələffüz olunmaqdadır. Eləcə də *zabit* “**dabit**” olaraq tələffüz olunur.

Əski əlifbada istifadə olunan (ط) **ta** hərfi əsasən ərəb mənşəli sözlərdə müşahidə olunur. Dilin ucu üst qabaq dişlərin ətinin qabarıq yerinə söykənərək qalın tələffüz edilir. Sözü hətər bir formasında, hər bir yerində birləşir. Dilimizdə olan və tərkibində **t** səsi olan hərfələri isə digər iki nöqtəli **T** hərfi ilə yazılır.

tövlə, tələbə, talib, Talib kimi ərəb mənşəli sözlərdə **ta** hərfinə rast gəlirik.

Tərkibində (ق) “**qaf**” hərfi olan sözlərin də böyük əksəriyyəti ərəb mənşəlidir. Məsələn, *qurban* sözü **qaf** hərfi ilə yazılmasına baxmayaraq, əski əlifbada olan bəzi klassik mətnlərdə **kaf** hərfinin **gaf**-ı ilə də yazılmışdır. Lakin söz ərəb mənşəli olduğu üçün **qaf** hərfi ilə yazılışı daha doğru hesab olunur. Bu hərfin ərəbcədə tələffüzü özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Qaf hərfi dörd cür yazılır. Boğazda dilçəyin dibində qalın bir səslə tələffüz edilir. Sözü hətər bir formasında, hər bir yerində birləşir.

Qasım, qism, qismət, kimi ərəb mənşəli sözlərdə bu hərfdən istifadə olunur.

Məlumdur ki, əski Azərbaycan əlifbasında 33 hərfdən 28 ərəb, 4 hərf fars, bir hərf isə Azərbaycan katibləri tərəfindən icad edilmişdir. Yuxarıda fonetik cəhətdən ancaq ərəb dilinə xas olan hərfələri geniş şəkildə qeyd etdik. Fars əlifbasından əksi əlifbaya keçən hərfələr heç vaxt ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunmur. Demək, tərkibində “**Gaf**”, “**Çe**”, “**Pe**”, “**Je**” olan hərfələr fars əlifbasından daxil olan hərfələrdir.

Burada maraqlı bir sual meydana gəlir. Soruşa bilərsiniz, yuxarıda ərəb əlifbasından daxil olan və daha sonra fars əlifbasından əski əlifbaya keçən hərfələrə toxunduq, bəs yerdə qalan digər

hərflər hansı əlifbaya məxsusdur? Cavab olaraq qeyd etməliyik ki, **əlif, be, te, cim, dal, zal** və s. hərflər müştərək hərflərdir. Bu hərflər həm fars, həm ərəb, həm də Azərbaycan köklü sözlərdə istifadə oluna bilər.

Məlumdur ki, ərəb dili flektiv dillərə mənsubdur. Hər bir ilk qrammatik forma əksər halda üç, bəzən də dörd samitdən ibarət olan kökə istinad edir. Kökdən daxili fleksiya yolu ilə müxtəlif formalı sözlər əmələ gətirilir. (Məsələn: *ktb kökündən-katib, kitab, məktub, məktəb, kitabə* və s.)

İsim, sifət, say kimi ad qruplu sözlərin yalnız adlıq, yiyəlik və təsirlik halları, əsasən üçhəllili və ikihəllili olmaq üzrə iki növ hallanması, iki qrammatik cinsi (müəkkər və müənnəs) və üç qrammatik sayı (tək, təsniyə və cəm) vardır.

Ərəb dilində müxtəlif söz birləşmələri vardır. Bunların içərisində ərəb qrammatiklərinin izafət adlandırdıqları uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ifadə etdiyi mənə çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa söz birləşmələrindən xeyli fərqlənir. Burada xəbəri ad qruplu söz və söz birləşmələri ilə ifadə edilən ismi cümlələr də çox işlənir. Xəbəri mübtədadan əvvəl gələn cümləyə bənzər cümlələrdə xəbər daim təkdə olur.

Ərəb dilinin yuxarıda qeyd etdiyimiz müəyyən mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, əski yazıda ərəb mənşəli sözləri ayırmaq üçün digər bir qayda nəzərdə tutulmuş sözlərdə hərflərin bir-biri ilə yanaşı istifadəsidir. Məsələn, ərəb mənşəli sözlərdə **cim** və **qaf** hərflərinin eyni sözdə istifadəsi görünməmişdir. Eyni qayda **cim** və **sad** hərflərinə də aiddir. Demək ərəb dilində istifadə olunan الجص (əhəng) sözü ərəb mənşəli deyil.

Ərəb dilində **nun** hərfindən sonra **re** hərfinin işlənməsi də mümkün deyildir. Demək, ərəblərin istifadə etdiyi **nərcis, nərd** sözləri sonradan ərəbləşmiş alınma sözlərdir. Eyni qayda **dal** və **zeyn** hərflərinə də aiddir. Ərəb sözləri yanaşı **zal** və ya **zeyn** hərfi ilə **sin** hərfini də eyni sözdə qəbul etmir. Ərəblərin istifadə etdiyi – تازج (*tazic*) – *təzə* sözü də alınma söz olaraq türkcədən keçmişdir.

Sonradan ərəbləşmiş sözləri müəyyən etmək üçün digər bir qayda isə sözün “illə” –xəstə hərflərlə başlanmasının mümkün olmamasıdır. Yəni heç bir ərəb sözü **vav, əlif, və ye** hərfi ilə başlaya bilməz. Ərəblərin istifadə etdikləri bu tip sözlər isə alınma sözlər sırasında yer almaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə S. Əski əlifba, Bakı: Yazıçı, 1987, 265 s.
2. Məmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı: Nərgiz, 1998, 188 s.
3. Rüstəmov T. Fars dili. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
4. Əl Müncid. Beyrut çapı. Bakı: Azər nəşr, 1992.

РЕЗЮМЕ

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ДРЕВНИХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЕКСТАХ

Рзаев А.И.

Ключевые слова: *старый алфавит, арабский язык, персидский язык, азербайджанский язык*

На протяжении многих лет арабские и персидские слова переводились на азербайджанский язык и использовались и в этом языке. Многие арабские слова были изменены на персидские и азербайджанские слова. Это вызвало затруднение в определении происхождения таких слов. Люди, не владеющие в совершенстве арабским и персидским языками, делают ошибки в использовании древних азербайджанских слов и написании их на родном языке

SUMMARY
DIFFERENTIATING FEATURES OF ARABIC AND PERSIAN ORIGIN WORDS
IN ANCIENT AZERBAIJANI TEXTS

Rzayev A.I.

Key words: *old alphabet, Arabic language, Persian, Azerbaijani language*

The words that have been taken from Arabic and Persian languages have been used for a long time in our language. Many Arabic words were changed and became Persian and Arabic words. Now it is hard to distinguish the origins of such words. The people who did not know Arabic and Persian languages made mistakes in their writing when they wrote in their native language, in Old Azerbaijani alphabet.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2019
	Son variant	25.09.2019